

en forudsætning for bl. a. indgåelse af tjenesteaftaler. Det var heller ikke den personlige, men den formueretlige myndighed ved 25-års alderen, som blev de ugifte kvinder til del, og de gifte fik på samme måde ved 1899-loven formueretlig myndighed. Det hævdes videre, at den moderne kvinde har den fordel i forhold til sin 15-1600 tals medsøster, at hun nu kan komme ud af et utilfredsstillende ægteskab. Det er rigtigt, at en praksis om skilsmisse på grund af forholdets ødelæggelse imellem ægtefællerne først udvikledes i slutningen af 1700-tallet. Men det var ikke ganske udelukket at slippe fri efter ægteskabsordinansen fra 1582. Den anerkendte 3 skilsmissegrunde: hor, desertio og impotens ved ægteskabets indgåelse, jfr. DL 3-16-15-1 til 3.

En kort litteraturliste og en lang billedfortegnelse afrunder fremstillingen. Det føles utilfredsstillende, at man ikke vil afsløre, hvilke publicerede kildeudgivelser og lovsamlinger man har brugt. Billedmaterialet er bogens største aktiv: Forfatterkollektivet har virkelig gjort en storslået indsats for at illustrere deres tema fra alle tænkelige synsvinkler; man kunne blot have ønsket, at man havde brugt lige så meget energi på at dokumentere de mange hypoteser, som efterlader læseren i tvivl og undren.

Inger Dübeck

K.-P. Zoellner: Vom Strelasund zum Oslofjord. Untersuchungen zur Geschichte der Hanse und der Stadt Stralsund in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte Bd. XIV. Weimar: H. Böhlau Nachf. 1974. 200 s., ill.

Skandinavisk forskning har på flere måder grund til at være efterkrigstidens østtyske historikere taknemmelig for deres indsats i udforskningen af de vendiske hansestæders handelshistorie. Karakteristisk nok har denne forskningsindsats i væsentlig udstrækning samlet sin opmærksomhed om stædernes 'nedgangsperiode', utvivlsomt inspireret af, at spændingerne mellem 'feudale' og 'kapitalistiske' handelsformer fra marxistiske synspunkter påkalder en principiel interesse. Dette gælder en række store og ofte værdifulde studier over de vendiske stæders sociale historie og handelsaktivitet i det 15. århundrede, men sandelig også »die hansische Spätzeit«, der med andre ord får principiel betydning mere end den er et historiografisk forsømt område.¹

En hovedpointe i denne forskning ligger netop i, at senperioden efter 'die Blütezeit' – for at anvende Ernst Daenells velkendte bogtitel – ikke egentlig kan bære etiketten 'afblomstringstid'. Allerede K.-F. Olechnowitz dokumenterede nemlig tværtimod, at handelen på den pyrenæiske halvø og Middelhavet under de spændingsmættede internationale politiske og handelspolitiske forhold omkring 1600 skaffede de vendiske stæders handel *an Indian Summer*;² Langers studier over Stralsund underbyggede på sin vis dette resultat, men præciserede tillige, at byens handel i stigende omfang 'internaliseres' i det 17. århundrede (dvs. at den interne Østersøhandel fik en voksende kvantitativ betydning), selvom den mulige sammenhæng med Østersøkriserne, den svenske handels- og fiskalpolitik og profitmulighederne næppe helt kom til sin ret.³ Dr. Zoellners bog falder naturligt ind i denne forskningstradition. Et af dens hovedanliggender ligger netop i den udførlige undersøgelse af, hvorledes de vendiske stæder i sidste halv-

¹ Jf. f. eks. HT 12. r. II, 1966-67, s. 564 f. og VI, 1972-73, s. 687 f.

² Dette træk fremhæves dog allerede af A. v. Brandt, Geist und Politik in der Lübeckischen Geschichte, Lübeck 1954.

³ Jf. HT 12. r. VI, s. 688.

del af 1500-tallet forsøger at tilpasse sig til den situation, den nederlandske konkurrence og de hollandske handelsformer førte med sig, og som kompliceres ved de nord- og vest-europæiske monarkiers offensiv mod hansestædernes privilegiebegunstigelser.

En væsentlig del af bogen beskæftiger sig da også med udførligt – omend ofte for refererende – at undersøge hansaens reaktioner overfor de ændrede vilkår. Selvom der nok kan rettes indvendinger mod dens hovedtese, er det ubestrideligt værdifuldt, at den bearbejder et omfattende, upubliceret kildemateriale. Sikkert med rette understreger forf., at de fremvoksende nationalmonarkiers anstrengelser ikke tog sigte på at eliminere hanseaternes handel – det voksende behov for brødkorn og konjunkturudviklingen forbød noget sådant – men på at stille hansekøbmændene lige med landets egenhandel ved at berøve dem deres middelalderlige position af særligt begunstigede handelspartnere. Fremfor betoningen af nationale interesser havde det dog vel blot været rimeligt at fremhæve protomerkantilismens maksimering af velstandsvækst og politisk magtfulde. Forhandlingerne med den danske regering forud for indgåelsen af Odensetraktaten 1560 behandles således udførligt (s. 60–64),⁴ lidt beklageligt er det derimod, at Christian IV.s vægning ved at stadfæste Odensetraktaten 1596 – han vilde kun indlade sig på aftaler med stæderne enkeltvis – og stædernes modfordring 1598: stadfæstelse af de middelalderlige privilegier, kun refereres summarisk og uden analyser af situationens politiske og kommercielle rækkevidde.

Betydningsfuld er videre dr. Zoellners undersøgelser af reaktionsfænomenerne i hanseorganisationen overfor handelskonkurrencen og hans understregning af, at organisationen forsøgte at værne sin handel mod »die butenhansische Maschoppie« (s. 27) ved rigoristisk håndhævelse af den 'feudale' korporative organisation og netop ved forsøg på at fiksere de middelalderlige privilegiers mestbegunstigelsesprincipper. At forsøgene mislykkedes beror efter forfatteren på, at disse hovedprincipper vel kunde tilgodese snævre, aristokratiske interesser, men at de – også i inderkredsen af vendiske stæder – strandede, fordi købmændene foretrak de profitmuligheder, den frie konkurrence kunde byde dem.⁵ Årsagen ligger altså i modsætningerne på principielt plan mellem det korporative handelssystem (og dets forsvarsmekanismer) og købmændenes egeninteresser. I sin sammenfatning (s. 145 f.) gør dr. Zoellner videre opmærksom på, at udviklingen af den internationale handelskonkurrence medførte udligning af profitraterne; ifølge Friedrich Engels, som dr. Zoellner her støtter sig til, beforders denne udligningsproces ikke ved stigende korporatisme, men »auf dem entgegengesetzten Weg, durch die Konkurrenz«. Den korporative politik mislykkes, fordi hanseaterne »nicht den gesetzmässigen notwendigen Weg der freien Konkurrenz mit den anderen Partnern suchte, sondern an ihren überholten Handelsbestimmungen festhielt«. Hertil kom – stadig under henvis-

⁴ Desværre synes dr. Zoellners kendskab til skandinaviske kildepublikationer og litteratur at være forholdsvis beskedent. Man savner i bibliografien L. Laursens traktatudgave (med dens udførlige indledninger, der på mange måder foregriber dr. Zoellners redegørelse) og dr. Poul Coldings studier over Danmarks historie 1557–63, hvor Odensestraktatens tilblivelse behandles udførligt. Noget lignende gælder også forf.s begrænsede kendskab til diskussionen om Øresundstoldregnskabernes vidneværdi. – Det burde vel også have været anført, at de vendiske stæders kødforsyning var afhængig af import, og at stæderne modarbejdede de danske – protektionistiske – forbud mod eksport af saltet kød; endnu ved forhandlingerne 1552 udtrykte stæderne forundring over forbudet, når landet dog kunde eksportere øksne i tusindvis; RA.TKUA. Hansestæderne A. II. 8 Akter vedr. det politiske forhold 1545–52.

⁵ Sat på spidsen kunde man fristes til at sige, at den gamle separatisme i Danzig og de baltiske stæder overfor hanseforbundets korporatisme nu trænger ind i inderkredsen af vendiske stæder.

ning til Engels – at den korporative handel overhovedet måtte vige for den individuelle købmandsvirksomhed, således at profitaternes udligning i stigende udstrækning blev overladt til konkurrencen i denne overgangsperiode.

Om man ser bort fra det deterministiske islæt af 'lovmæssigt nødvendige' konsekvenser i disse overvejelser, må det straks indrømmes dr. Zoellner, at anvendelsen af Engels som forklaringsramme – der er her tale om hans »Nachtrag« til Marx' 'Kapital' – giver ham redskaber ihænde til en på mange måder rimelig fortolkning, som også underbygges empirisk af det store aktmateriale, forf. har fremdraget. Blot kunde man have ønsket en dyberegående samlet analyse og stærkere koordination af undersøgelsen af den krisesituation, der næppe uden indbyrdes sammenhæng opstod i 1590'ernes slutning, specielt i forholdet til England (s. 53–56) og Danmark–Norge (s. 66 f.), og hvori besværingerne over fyrstelige og adelige 'interlopers' og fyrstepolitiken overfor stæderne også indgår; alle ingredienserne til en sådan koordination under hovedsynspunkterne er til stede, men den korte sammenfatning kan blot næppe erstatte analysen. Et andet spørgsmål er det, om Engels' model nødvendigvis giver en udtømmende forklaringsramme. Uden her at kunne gå i enkeltheder kan man for det første med de internationale handelsformer omkring 1600 – protomerkantilismens tidsalder – *in mente* nok have sine tvivl om, at situationen så kategorisk karakteriseres af tendenser til individuel handel. Den engelske Østersøhandel var bundet til *Eastland Company* og siden 1580 til stabelen i Elbing, og selvom den hollandske handel normalt foregår for enkeltmands eller snævrere konsortiers regning, spiller markedsanalyse og markedsmanøvrering med en række importvarer (specielt krydderier) og eksportvarer (specielt korn) utvivlsomt en rolle for det hollandske kompagnis markedsovervejelser bagom Østersøhandelen.⁶

For det andet forudsætter generaliseringen med hensyn til konkurrencens profitudjævrende effekt nok endnu dokumentation for de vendiske stæders vedkommende; vi har – bl. a. på basis af Maria Boguckas og Antoni Mączaks omfattende studier – et forholdsvis godt kendskab til forholdene i Danzig, men savner tilsvarende undersøgelser fra de vendiske stæder; arbejdet med profitrater i hollandsk noratjalarkivmateriale og regnskaber tyder snarest på overmåde variable fortjenestemuligheder, afhængigt af varesortiment, fragtrater, øjeblikkelige konjunkturer og efterspørgselsomstændigheder osv., ikke mindst i Norgeshandelen. Og endelig bør det nok tages i betragtning, at den traditionelle, hanseatiske kommissionshandel næppe uden videre lod sig tilpasse til den nye konkurrencesituation eller til de hollandske handelsformer; forf. undersøger vel handelstekniken (s. 88–93), men når næppe frem til disse problemer af mere principiel rækkevidde. Under alle omstændigheder kan der være grund til at antage, at Friedrich Engels' model kan føre os et stykke på vej – først og fremmest til forklaring af hansekorporationens reaktionsfænomener – men at den næppe er tilstrækkelig til tolkning af krisesituationen i sin helhed, specielt vel ikke af dens økonomiske mekanismer.

Den empiriske underbygning af sine handelshistoriske resultater må dr. Zoellner helt overvejende støtte til Nina Bangs og Knud Korsts publikation af Øresundstoldens skibs- og varetabeller. Kun for årene 1591–1601 foreligger der et »Register Inname van uth-geschepeden Korn, Mehle und Bröde«, hvortil eksporten af øl savnes (s. 83 ff. og tabel 15 a–c). Denne del af bogen giver i højere grad end den første anledning til kritiske kommentarer af metodisk, teknisk og saglig art. Diskussionen af Øresundstoldregnskabernes vidneværdi til belysning af Østersøhandelen nævnes nok *en passant* (s. 20 med

⁶ Jf. Aksel E. Christensen, ovfr. s. 59 ff.; jf. også N. Steensgaard, Carracks, Caravans and Companies. The structural crisis in the European-Asian trade in the early 17th century, Cph. 1973, s. 11–21.

note 6), men den uddybes ikke, og konsekvenserne drages ikke, navnlig ikke i det handelshistoriske rekonstruktionsarbejde. Resultatet er derfor også, at både dr. Zoellners analyse af skibstrafiken (s. 20 ff.) og af vareomsætningen (s. 73-88) er behæftet med væsentlige usikkerhedsmomenter.

Dr. Zoellner konstaterer og betoner det stigende antal nederlandske sundpassager og at de vendiske stæder kunde notere en midlertidig, absolut fremgang i de sidste årtier af 1500-tallet, men en relativ tilbagegang i forhold til den hollandske skibsfart; i forhold til 3.572 hollandske skibspassager ved Helsingør 1575-79 udgør de vendiske stæders 34 %, i årene 1590-99 kun 27 % (s. 20 f.); væksten i »de centraliserede, nord-europæiske monarkiers egenhandel« finder han godtgjort bl. a. ved det stigende antal dansk-norske skibspassager (s. 21 og 153 tabel 3); forfatteren kommer ved denne noget mekaniske behandling af Øresundstoldens skibstabeller til at overse væsentlige momenter; det gælder f. eks. forholdet mellem afgangshavn og transithavn og de væsentlige forskelle i den hollandske og vendiske tonnages størrelsesorden, som får en væsentlig betydning for undersøgelsen af fordelingen mellem den interne Østersøhandel og fjernhandelen; og endelig medfører den anvendte metode, at forf. overser den kendsgerning, at ikke så få nederlandske skibe under revolten mod Spanien sejlede under bekvemmelighedsflag, bl. a. netop dansk. Konsekvensen er under alle omstændigheder en vis utryghed overfor bogens resultater.

Hvad der gælder diskussionen af skibspassager gælder også behandlingen af varetransporten. Det er beklageligt, at det lokale kildemateriale kun kan belyse Stralsunds eksporthandel og endda med den begrænsning, at øleksporten mangler.⁷ Fremdeles udelukker kildematerialet en absolut sikker sondring mellem Stralsunds interne Østersøhandel og dens handel udover Øresund, specielt på Bergen og Sydnorge, som forfatteren utvivlsomt med rette tillægger en afgørende betydning. Hans forsøg på en adskillelse ved subtraktion af Øresundstabellernes tal fra det stralsundske udførselsregisters 1591-1601 må nok siges at være behæftet med væsentlige usikkerhedsmomenter, fremfor alt fordi forbeholdene overfor Øresundstoldens varemængder her helt forbigås. Dr. Zoellner konstaterer, at langt den overvejende part af Stralsunds eksport bestod af agrare forædlingsprodukter, malt (47 %) og mel (31 %) eller råprodukter, rug (12 %), brød (6,5 %), ærter og hvede (s. 83); men når det herefter fastslås ved hjælp af subtraktionsmetoden (s. 84 og tabel 16), at 61 % af den eksporterede malt forblev indenfor Østersøområdet, medens 80 % af meludførslen og 55 % af rugudførslen passerede Helsingør, melder forbeholdene sig. Tallene kan nok have en forbrugsgeografisk rimelighed for sig, men materialet og beregningerne kræver kritiske reservationer, og beregningsresultaterne burde i sig selv nok have givet anledning til overvejelser.

Selv en beskedent toldbesvigelse på 10 % vil nemlig medføre forskydninger i fordelingen af malt- og rugeksporten på $\pm 7-8\%$;⁸ selvom de måske ikke vil ændre hovedresultatet (at malt overvejende var en vare af regional betydning for Østersøområdet og Norge, rug og mel derimod overvejende eksterne eksportartikler), burde konfrontationer af enkeltlaster nok have været gennemført til kontrol af Øresundstoldregnskaberne vidneværdi og som hjælpemiddel for rekonstruktionsarbejdet. Skævhederne i undersøgelsen af skibspassagerens sammensætning får her (s. 84 f.) videre den ikke helt

⁷ Betydningen heraf vil allerede på lokalt plan fremgå af den kendsgerning, at de danske købstæder - og blandt dem helt overvejende Øresundsregionens - i det andet årti af 1600-tallet fortoldede ca. 24.000 td. tysk øl; RA. D.kanc. Rtk.afd. B.215c Div. efterretn. IV.

⁸ Jf. Aksel E. Christensen, *Der handelsgeschichtliche Wert der Sundzollregister*. Hans. Geschichtsbl. 59, 1934, s. 87 ff., 127 ff.

indlysende konsekvens, at Nederlandenes andel i udførslen af alle tre hovedkategorier reduceres væsentligt, at bremiske, hamborgske, ostfrisiske og danske skibe delvis overtager deres plads, men navnlig at Stralsundkøbmænd træder ind i stedet. Den stedlige handels voksende betydning indtil 1620'erne⁹ kan næppe underkendes, men hvor meget er reelt og hvor meget kun tilsyneladende i disse forskydninger iøvrigt? Og får sammensætningen af skibstonnagens størrelsesorden betydning?

Ikke mindre tankevækkende er det, at den procentuelle sammensætning af eksportvaremængderne ikke tåler gennemsnitsberegninger (tabel 15-16, s. 163 f.):

	1591	1594	1597	1600
	%			
malt	19,5	55,5	33,5	84,4
mel	62,8	36,6	53,0	13,0
rug	17,7	7,9	13,5	2,6
læster i alt	2.210	2.472	1.432	1.709

Lignende iagttagelser kan vi gøre for Danmarks vedkommende, forsåvidt angår den del af eksporten, som registreres i Øresundstoldregnskaberne.¹⁰ Som helhed androg malt-eksporten 'normalt' – men med store variationer – i sidste fjerdedel af 1500-tallet 60–100 % af den samlede eksport af byg og malt, medens fordelingsforholdet de følgende årtier ændres totalt til fordel for råvaren, og først efter kejserkrigen vender tilbage til et niveau af 30–50 % malt af den samlede byg- og malteksport. Modsetningsvis andrager den danske eksport af mel indtil 1620'erne – vendepunktet synes at indtræffe netop 1628/29 – normalt en meget beskednen andel af den registrerede rug- og malteksport (1575–84: 3,5 %, 1600–09: 12,9 %), men efter kejserkrigen 65,5 % i årtiet 1635–44 og 84,3 % i det følgende årti. Konjunkturindflydelser og pris/oplagringsspekulation i forholdet mellem råprodukter og forædlingsprodukter spiller åbenbart en afgørende rolle,¹¹ og under alle omstændigheder burde 1590'ernes hastige konjunktursvingninger, epidemiske sygdomme og politiske ustabilitet nok have været inddraget i vurderingen af Stralsunds eksport.

Selvom dr. Zoellner med rette helliger spørgsmålet om handelskapitalens investering i pengeforretninger, godsbesiddelse i byen og oplandet, erhvervsmæssig produktion osv. en væsentlig del af sin undersøgelse (s. 93–131), er det derimod en brist, at han ikke foretager en mere systematisk analyse af Stralsunds Norgeshandel, som han sikkert velmotiveret tillægger så stor betydning (s. 86 f. og tabel 20), og at han slet ikke berører det meget væsentlige spørgsmål om byens handelsbalance. Om det første spørgsmål må jeg her indskrænke mig til at konstatere, at Norgeshandelen også for nederlandske konsortier – og iøvrigt også for de danske adelige, hvis handelsforetagender undtagelsesvis lader sig forfølge – åbnede en uhyre variabel margin for spekulation og fortjeneste i

⁹ Jf. H. Langer, *Stralsund 1600–1630*, Weimar 1970, s. 119 ff.

¹⁰ De danske oplysningers vidneværdi har Astrid Friis kunnet fastslå ved konfrontation med lokale toldregnskaber, *Scandia VIII*, 1935, s. 134.

¹¹ Til belysning af mekanismen kan det anføres, at rug i Lübeck fra midten af maj til midt i juli 1579 kostede 30–34 dr. pr. læst, mel 27–28 dr. i juni, men i august 33–34 dr.; *Een Kamper Handelshuis te Lissabon 1574–1594*. *Handelscorrespondentie*, rekingen en beschieden, ed. J. Nanninga Uitterdijk, Zwolle 1904, s. 204, 212, 214–16, 230. – 1578–80 udgjorde den danske meleksport henholdsvis 0,0 %, 13,1 % og 0,0 % af den registrerede eksport af rug og mel.

leverancer af brødkorn og salt og eksport af træ og fisk;¹² og fremdeles påkalder spørgsmålet om Norges forsyning med brødkorn og malt – til anstændige priser – sig stadig interesse, fordi vi befinder os i en overgangsperiode, hvis komponenter og forløb vi endnu ikke kender fuldstændigt; efter århundredskiftet kan en stærk vækst i de danske købstæders korneksport med sikkerhed dokumenteres,¹³ men allerede længe forinden kan det sporadisk fastslås, at danske adelige og borgere har drevet systematisk Norges-handel, undertiden endda i form af en art trekantshandel på kommissions- eller faktor-basis: eksport til Norge af landbrugsprodukter, udførsel fra Norge af træ (og fisk?) til Frankrig og Nederlandene og import herfra af salt og specerier.¹⁴

Hvad angår Stralsunds handelsbalance må det indrømmes forfatteren, at kildematerialet ikke tillader en direkte beregning, men problemet burde i det mindste have været taget op til drøftelse. Og det bør – i forhold til den hidtidige diskussion – også nok yderligere differentieres ved en sondring mellem den interne Østersøhandel og den vestgående handel. Selvom dr. Zoellner – støttet også til Heckschers og Svend Lundkvists arbejder – gør en del ud af byens ikke uvigtige handelsforbindelse med Sverige, kommer han dog for let udover skudefarten ved blot at konstatere, at »auch die Kleinschiffahrt innerhalb der Ostsee war an der Gesamtausfuhr aus dem Stralsunder Hafen beteiligt« (s. 84 f.). Skønt internaliseringen af Stralsunds handel først forceres i 1620'erne af andre grunde, bør skudefartens betydning for den regionale vareomsætning næppe affærdiges således, og medens vi atter for Danmarks vedkommende fortsat må regne med en aktiv handelsbalance som helhed endnu i begyndelsen af 1640'erne, har både Olechnowitz og Schildhauer utvivlsomt med rette påpeget, at de vendiske stæder og Danzig eksporterede væsentligt mere – først og fremmest vel øl, specerier og kramvarer – til Danmark end de importerede herfra.¹⁵

Sammenfattende må det nok fastslås, at de konkrete baggrundsundersøgelser af Stralsunds handelsforbindelser over Østersøen er behæftet med brist af metodisk og saglig art, selvom ingen kan frakende forfatterens fortjeneste ved at have fremdraget et værdifuldt kildemateriale. Trods bogens titel har hans hovedanliggende imidlertid været undersøgelsen af byens indre, økonomiske og sociale struktur og forklaringen af de strukturelle ændringer i de vendiske stæders handel i sidste halvdel af 1500-tallet. På dette område fremlægger bogen ligeledes et væsentligt materiale, og den indeholder meget fortjenstfulde bidrag til fortolkningen af strukturforholdene, skønt man også her kunde have forventet mere fordybet analyse og stærkere koordination omkring hovedsynspunktet, og skønt anvendeligheden af hans forklaringsmodel også lader sig diskutere.

E. Ladewig Petersen

¹² 1595 kunde f. eks. Amsterdamkøbmanden Cornelis Pietersz. indkassere 66 % fortjeneste af en »deurgaende reis« Amsterdam-Norge-St. Lucas, det følgende år 81 %; *Economisch-historisch Jaarboek III*, s'Gravenhage 1917, s. 260-67.

¹³ 1611/12-12/13 eksporterede københavnske og skånske købmænd fra Malmø f. eks. ca. 3.800-4.000 td. korn, 1633/34-34/35 ca. 17.000 td. til Norge; RA.Reg. 108 A. Toldregnskaber. Malmø 1609-42. – Danmark kunde dog på dette tidspunkt endnu slet ikke brødføde Norge.

¹⁴ Jeg håber senere at kunne dokumentere dette mere indgående.

¹⁵ Jf. J. Schildhauer i *Jahrb. f. Wirtschaftsgesch.* 1968:IV, s. 192 ff. (spec. s. 196 f.) og 204 f.; sst. 1970:III, s. 158 f. og tabellerne s. 162 ff. (spec. s. 166 f., 170 f. og 172 f., hvor det dog næppe er heldigt, at de skånske købstæder henregnes til Sverige); jf. også om handelsbalancen ovfr.